

הספרדים ומוסדות הישוב החדשים לאחר הכיבוש הבריטי, תרע"ח-תרע"ט

אברהם חיים

מבוא

לאחר מלחמת-העולם הראשונה חל שינוי במעמדם של התנועה הציונית ועסקניה בארץ-ישראל והם חידשו את הנסיונות להקים מסגרות ישוביות כלל-ארציות כדי ללכד את הפלגים השונים בישוב היהודי תחת הנהגה אחת. פעילות אינטנסיבית במיוחד היתה בירושלים. המטרה היתה לשנות את המבנה הפוליטי והחברתי של הישוב הישן, שהיה מיוסד על מסגרות עדתיות, כוללים וארגוני 'חלוקה', ולהקים הנהגה משותפת לכלל יהודי ירושלים שתהיה נתונה להשפעה ציונית.

מאמר זה דן במעורבותם של היהודים הספרדים בהקמת המוסדות הישוביים החדשים, הארציים והירושלמיים, ומידת כוחם והשפעתם על תפקודם של מוסדות אלה, מראשית הכיבוש הבריטי עד ההיערכות לבחירות לאסיפת הנבחרים הראשונה.

א. ייצוג הספרדים בועד הזמני ליהודי ארץ-ישראל

לאחר מתן הצהרת באלפור ועם כיבוש דרום ארץ-ישראל בידי הבריטים, נתחדשו הנסיונות להקמת נציגות ציבורית של הישוב היהודי בארץ. אסיפה של נציגי כמה ארגונים נתכנסה בפתח-תקוה בג' כסליו תרע"ח / 18 נובמבר 1917 ובחרה בועדה מסדרת זמנית בת 8 חברים, שמתפקידה היה לארגן את האסיפה המכוננת של נציגי הישוב ביהודה, לשם הקמת הסתדרות של יהודי ארץ-ישראל בשטח שנכבש. בועדה לא השתתף אף יהודי ספרדי. אסיפה זו, שכונתה האסיפה המכוננת הראשונה, התכנסה ביפו בימים י"ח-י"ט טבת תרע"ח / 3-2 ינואר 1918. באסיפה לא היה ייצוג ליהודי ירושלים, לישוב הישן ולחלקים אחרים של הארץ שטרם נכבשו בידי הבריטים. הנאספים בחרו ועד זמני להסתדרות היהודים בשטח שנכבש, וגם בין חבריו לא נמצא אף יהודי ספרדי, אף שהיה ישוב ספרדי מאורגן ופעיל ביפו ואילו בכמה מושבות היתה אוכלוסייה ספרדית מצומצמת.

מאמר זה מושתת על הרצאה בקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות בירושלים, ביום כ"ד באב תשמ"ה / 11 באוגוסט 1985.

פרוט ההפניות הביבליוגרפיות — ראה בסוף המאמר.

האסיפה המכוננת השנייה התכנסה גם-כן ביפו, בז'ט' תמוז תרע"ח / 17-19 יוני 1918, והפעם בהשתתפות נציגים מן הקהילה הירושלמית, לרבות ספרדים. אסיפה זו בחרה ועד זמני כן 28 חברים, בהם 2 ספרדים בלבד: הרב נסים אלישר ויוסף בר"נ מיוחס, מראשי עדת הספרדים בירושלים. האחרון נבחר כנציג ועד העיר היהודי ירושלים (ראה להלן).

הועד הזמני, שכיהן עד לבחירות לאסיפת הנבחרים הראשונה, נבחר באסיפה המכוננת השלישית, הידועה גם כמועצה הארצישראלית, שהתכנסה ביפו בימים ט"ו-י"ט טבת תרע"ט / 19-23 דצמבר 1918. בועד זה היו 32 חברים (יש הגורסים 36), מהם 3 ספרדים: הרב נסים אלישר ויוסף בר"נ מיוחס מירושלים ורבנו חיים יששכר אבולעפיה מטבריה המכונה 'רבנו'. הועד הפועל של ועד זה מנה 19 חברים, ובו ספרדי אחד — הרב נסים אלישר. בנשיאות הועדים הנזכרים לא היה אף חבר ספרדי אחד. הרב נסים אלישר לא הירבה להשתתף בישיבות הועדים, בגלל מצב בריאותו ובגלל התנגדותו למתן זכות בחירה לנשים (ראה להלן), ואילו מיוחס מיעט להשתתף בדיונים וכמעט לא העמיד הצעות לדיון ולהחלטה.¹ ר' בנימין התריע על אדישות הספרדים לפעילות הועד הזמני, עד כדי כך שבכמה ישיבות של הועד הזמני, שבהן נתקבלו החלטות מכריעות על ארגון הישוב, לא נכח אף נציג מן הספרדים. הוא ראה בכך שערוריה.²

לסיכום פרק זה, נראה כי הייצוג של הספרדים בועד הזמני ליהודי ארץ-ישראל לא שיקף את מספרם היחסי בישוב. גם המעטים שייצגו ציבור זה במוסדות אלו היו פאסיביים ולא בלטו בפעילותם.

ב. מקום הספרדים בועד העיר ליהודי ירושלים

ירושלים היתה העיר בעלת האוכלוסייה היהודית הגדולה ביותר בארץ ומקום מושבם של המוסדות המרכזיים של הממשל, על-כן ראתה התנועה הציונית, באמצעות ועד הצירים, צורך לארגן בה במהירות הנהגה עצמית יהודית מאוחדת. וזאת, כדי שחברי ההנהגה היהודית בעיר והשקפותיהם יהיו תואמים את המטרות הציוניות, וגם כדי שהשלטון הבריטי ימצא בירושלים הנהגה אשר תראה בארגון האוטונומיה הפנימית, במישור הקהילתי-העירוני ובמישור הכללי-ישובי הארצי, צעדים ראשונים להקמת בית

1 על הועד הזמני ועל האסיפות המכוננות הנזכרות — ראה: אצ"מ — J1/8763, J1/8766; דו"ח הועד; אטיאש, כנסת, עמ' 5-19, 250; אטיאש, תעודות, עמ' י"ג, 429; גיל-הר, עמ' 130-163; רובינשטיין, עמ' 151-156. על הרב נסים אלישר (תרי"ג-תרצ"ד), מראשי עדת הספרדים — ראה: גאון, ב, עמ' 71-73; בורלא. על ר' ח"י אבולעפיה מ"מ החכם באשי בטבריה (תרע"א-תר"פ) — ראה: גאון, ב, עמ' 14. יוסף בר"נ מיוחס (תרכ"ח-תש"ב), סופר ומחנך, מראשי ועד העיר ועדת הספרדים — ראה: גאון, ב, עמ' 396-399. על הנסיונות הראשונים להקמת נציגות ציבורית של הישוב היהודי בארץ — ראה: חיים, דיסטאציה, עמ' יט-כא.

2 ראה: בנימין.

לאומי יהודי בארץ-ישראל. התנועה הציונית לא יכלה לשמר את המבנה הפוליטי-החברתי-הכלכלי המסורתי, שהיה מושתת על בידול עדתי (בעיקר בין אשכנזים וספרדים) ועל מתן סעד ותמיכות בלתי מבוקרות, באמצעות מוסדות צדקה וחסד, על בסיס מוצא עדתי (כוללים ו'חלוקה'). השאיפה היתה להקים במקום המימסד הישן הנהגה נבחרת אחת, משותפת לכל העדות ובעלת סמכות להטיל פיקוח ישיר על מוסדות הציבור ועל הוצאת הכספים הרבים שהועברו אליהם מחוץ-לארץ. במישור הארצי — הכוונה היתה לפתח בהדרגה מערכת של מוסדות ודפוסי התארגנות דמוקראטיים ולהביא לפרודוקטיביוזאציה בחיי הכלכלה, לרבות איסוף תרומות מיהדות העולם לצרכי הישוב באמצעות קרנות לאומיות. ההזדמנות היתה טובה ובעיתה: הזעזוע שגרמה מלחמת העולם, הרס כמעט מוחלט של מוסדות הישוב הישן וירידת מנהיגיו, שבחלקם הוגלו או נפטרו, מן הבמה הציבורית, שלטת נציגי ההסתדרות הציונית על הסיוע החיוני לישוב. אומר על כך מרדכי בן הלל הכהן ביומנו:

העדה הירושלמית נתרוקנה מעסקניה, ועתה אין כחות צבוריים לבנות את הקהלה. אולי גם זו לטובה, כי עתה אפשר יהיה אולי לסדר סוף-סוף את העדה העברית הכללית בעיר הקודש. אולי עתה ימצאו ראשי עסקינו און להם להביא סדרים גם בכל המוסדות, בועדי הכוללות השונים? האמנם ישארו הערבוביה והאנדרלמוסיא וכל הרקבון גם לימים הטובים הבאים לקראתנו? ואנחנו הלא מקוים, הלא מלאי תקוה אנחנו, כי באים ומגיעים ימים, שאנחנו נהיה אדונים בירושלים, שהעיר הזאת תהי לנו, קרית מעוזנו הרוחני.³

הנחות דומות העלה המשרד הארצישראלי עוד בטרם נכבשה ירושלים על-ידי הצבא הבריטי.⁴

אכן תקווה זו התגשמה. חודשים אחדים לאחר הכיבוש הבריטי הוקם ועד עיר בירושלים, תוך הפלת מחיצות בין היסודות המתקדמים של הישוב הישן ובין הישוב החדש, ורק פלג חרדי קיצוני אשכנזי התבדל והקים ועד קהילה נפרד. ועד העיר ליהודי ירושלים' (להלן: ועד העיר) היה אפוא המוסד הישובי הראשון, שהקימו יהודי ירושלים לאחר הכיבוש הבריטי.⁵ עתה הובעה תקווה, כי יחדל הבידול העדתי בתחום הציבורי, כדברי יעקב טהון:

3 ראה: הכהן, כ"ב ד, עמ' 162 (מהדורה חדשה, כרך ב, עמ' 791).
 4 טהון (תר"מ-תש"י, עסקן ציוני, מראשי הקהילה בירושלים ולימים חבר בועד הלאומי) אל הלשכה הציונית בקופנהאגן, כ' כסלו תרע"ח / 25 נובמבר 1917, אצ"מ — ZA/1176. על השיקולים הציוניים לארגון הקהילה היהודית בירושלים לאחר הכיבוש הבריטי — ראה: גיל-הר, עמ' 4, 251-250; פרידמן, חברה, עמ' 36-37; פרידמן, ירושלים, עמ' 43-45; השווה מנקודת ראות חרדית: בלויא, עמ' עג.
 5 על תולדות ועד העיר — ראה: דין וחשבון של פעולות ועד העיר ליהודי ירושלים במשך זמן קיומו, ד' חשון תר"פ/31 אוקטובר 1919 (כתב-יד) בנספח למכתבו של א"י שירמן אל ועד הציירים, כ"ג חשון תר"פ/16 נובמבר 1919, אצ"מ — J1/191; גאון, א, עמ' 154; דו"ח העיר

אין בענינים צבוריים לא אשכנזים, לא ספרדים, לא תימנים ולא מערכים כ־אם יהודים [...] דבר זה צריך להשכח ככל החיים הצבוריים שלנו [...] שאיפתנו תהיה זו ובטח נגשמה בעבודה ומרץ.⁶

כרם המציאות היתה שונה. ראשי הספרדים היו אמנם בין מקימיו של ועד העיר, אולם לא ראוהו כתחליף לוועד עדתם המסורתי מתקופת השלטון העות'מאני ולועדי העדות האחרות בעיר, כי אם גוף מאחד, בא־כוח הקהילה בפני השלטונות ובפני יהודי חוץ־לארץ. לדבריהם:

ועד זה ישמש גשר בין כל העדות היהודיות שבעיה"ק [שבעיר הקודש] ובין הממשלה, והוא ידאג לכל הענינים הכלליים במלוא מובנה של מלה זו, מבלי הבדל עדה ומפלגה, הוא יתבע את זכויותיה בשעה שיש צורך בזה, וישתדל לפתח בלב תושבי עיה"ק את ההכרה למלוא חובותיהם הצבוריות והפרטיות ביחס אל הממשלה.⁷

ראשי הספרדים גרסו אמנם, ש'נוח היו לוועדי העדות שלא נבראו, אולם בדיעבד 'עפ"י הרכבתו של הצבור הירושלמי קיומן [של העדות] נחוץ', וחששו שעם פרוק העדות בכלל, לא ישאר שום מוסד ציבורי לענייני עדתם. טהון והופיין נמצאו בסופו של דבר במצב מביך. הם ביקשו לבסס את מנהיגותם בירושלים על בחירות דמוקראטיות, אך היו מודעים לעובדה, שלמרות השינוי שחל במעמדה הפוליטי של הציונות, לא זכה שינוי זה עדיין לביטוי אלקטוראלי חד משמעי; הופיין קבע: 'להלכה בודי [כך] שבטולם [של ועדי העדות והכוללים] רצוי אבל למעשה קשה הדבר'.⁸ הוחלט לאפשר את המשך קיומם של ועדי העדות ובכללם ועד עדת הספרדים (להלן: וע"ס) עם פעולותיו המסורתיות: שדר"ים לגולה, הקדשות לטובת מוסדות צדקה וחסד, ישיבות וכיו"ב. הפשרה היתה, שעדות אמנם יתקיימו גם הלאה, אולם יש לשאוף שהנהגת הוועדים תאויש באישים המזדהים עם הנהגה הישובית הכללית. על ההתפתחויות בדבר ארגון הבחירות לוועד העיר, כתב יוסף בר"נ מיוחס:

(כולל תקנותיו ורשימת חבריו), העתק התקנות (בכתב־יד); אבישר; גולדשלאג; דו"ח הקהילה, עמ' 2-5; ילין; שפירא, עמ' 227-228. על ההכנות לכינונו של ועד העיר הראשון — ראה בפרוטוקול הישיבה הראשונה של הוועד, ח' ניסן תרע"ח/21 מרץ 1918, אצ"מ — L3/58IV. על הישיבות הראשונות של ועד העיר ראה: סבא (מאמרים מסיון-אלול תרע"ח); סבא, סקירה. וראה הכהן, ב, תשמ"ה, עמ' 1018-1119.

6 מדברי טהון בישיבה הראשונה של ועד העיר, ח' ניסן תרע"ח/21 מרץ 1918, אצ"מ — L3/58IV.

7 מתוך הכרוז 'לקהל עדת הספרדים בירושלים ת"ו' (ללא תאריך) בחתימת הוועד המכין של עדת הספרדים — ס"ל — L1011. אינני מקבל את מסקנת גיל-הר, שוועד העיר היהודי היווה לגבי רוב עסקי העדה הספרדית תחליף למוסדות העדה המשותקים בשל המחלוקת עם הרב דאנון — ראה: גיל-הר, עמ' 226.

8 דברי הופיין, וכן דברי ראשי הספרדים (לופו ומיוחס) — ראה: הוועד הפועל של ועד העיר, י"ב, כ"ז אייר תרע"ח/24 אפריל, 9 מאי 1918 — אצ"מ — J2/4005.

בכלל ישנה תנועה גדולה במחנות הספרדים והאשכנזים יחד בנוגע לארגון כל עדה ועדה באופן פרטי. — ועד כוה"כ [כל הכוללים] הוציא הזמנה לכל הכוללים, ההסתדרויות, וכו' לשלח צירים להסתדרות והעדה האשכנזית והרבנים הספרדים מצדם ג"כ בוחרים בוועד ספרדי [...] והם בקשוני להספח אל הוועד, אלא שתשובתי היתה בבחינת 'אין ולא רפיא בידיה' עד שיחזרו כבודו ונתייעץ, תנועתנו הביאה בכלל תסיסה של ארגון ואנכי צריך להודות שאנכי שמח בזה, כי באותה מדה שישנו ארגון פרטי, יהיה יותר קל להוציא לפועל את ענין הארגון הכללי. אלא שאנחנו צריכים להיות משפיעים מן הצד בכדי שיעמדו בראש הוועדים הפרטיים אותם הצירים שיש לנו תקוה שילכו עמנו בארגוננו הכללי.⁹

ואמנם, ראשי הספרדים כרכו יחדיו את הבחירות לוועד עדתם ולוועד העיר שנתקיימו בסמיכות זמן. הם קראו לספרדים לבחור את המועמדים לשני הגופים, ולדידם היו אלה 'שני הוועדים האידיאליים שאליהם אנו שואפים, ושבהם יהיה תלוי גורל עדתנו הגדולה והנכבדה, וגורל כל תושבי ירושלים עיה"ק'.¹⁰

ראשית הפעולות המעשיות לכינון ועד העיר היתה הקמת הוועד המכין, שמנה 7 חברים, מהם 2 ספרדים (הרב נסים אלישר ויוסף בר"נ מיוחס), ולאחר שבועות אחדים צורף אליהם שמואל לופו (עם עוד חבר אשכנזי אחד). ועד זה הכין את הבחירות, על-פי חלוקת האוכלוסיה ל-7 קבוצות (סקציות) — על-פי קריטריונים מקצועיים, ארגוניים וחברתיים עם מספר נבחרים קבוע מראש לכל אחת מהן — מעין מבנה של קוריות. המבנה של מעין-קוריות הוצע על-ידי ד"ר י' טהון ונתקבל ברוב דעות על-ידי הוועד המכין. לדעת טהון, שיטה זו היתה הנוחה ביותר, מאחר שבידי ועד הסיוע היתה כבר סטאטיסטיקה של אוכלוסיית הכוללים ובעלי המקצועות השונים וכל שיטת בחירות אחרת היתה עשויה לגזול זמן. עם זאת יש להניח, כי ההנהגה הציונית ביקשה באמצעות שיטה זו למנוע את השתלטות ראשי הכוללים והישוב הישן על המוסדות החדשים. העסקנים הספרדים נתנו את ידם לתוכנית זו, משום שבאמצעותה קיוו להשיג את עמדות הבכורה שנשמטו מהם במאבקם נגד העדה האשכנזית.¹¹

9 דברי מיוחס — ממכתבו אל טהון, י"ח טבת תרע"ח/2 ינואר 1918, אצ"מ — L3/58II (מובא גם: בפרידמן, המאבק, עמ' 73). וראה עוד: דו"ח העיר, ט' סיון תרע"ח/20 מאי 1918 — אצ"מ — J2/4021; החלטות שנתקבלו במועצת באי-כוח ועד העיר וועד העדה האשכנזית, כ"ט אייר, ב' סיון תרע"ח/11, 13 מאי 1918 — אצ"מ, L3/5811, פרידמן, המאבק, עמ' 69-70; פרידמן, חברה, עמ' 37-38.

10 מתוך כרוז הוועד המכין הנזכר — ס"ל — L1011. על עמדת ראשי הישוב הישן האשכנזי נגד שיתוף עם הספרדים — ראה: פרידמן, המאבק, עמ' 72.

11 פרוטוקול ישיבות הוועד המכין, כ"ז, כ"ח כסלו תרע"ח, אצ"מ — L3/58II; וכן אצ"מ — L2/565; אפרתי, עמ' 293; פרידמן, המאבק, עמ' 69-70; פרידמן, חברה, עמ' 37-39. השוה: גיל-הר, עמ' 251-252. שמואל לופו (תר"ך-תש"א) היה מעסקני עדת הספרדים בירושלים ונשיאה לאחר הכיבוש הבריטי.

שלושה מנציגי הספרדים בוועדה-הפועל של ועד העיר (מימין לשמאל): יוסף בר"נ מיוחס, הרב נסים אלישר, ח"א ולירו

בבחירות אלו השתתפו כ־3,000 מתוך כ־5,000 בעלי זכות בחירה בירושלים. ועד העיר הראשון מנה 45 חברים, מהם 24 אשכנזים ו־21 ספרדים, מערבים, גורגים, פרסים ותימנים. הספרדים והמזרחיים נבחרו על־פי המפתח הבא: 4 צירים כלליים ממפלגות שונות (יוסף בר"נ מיוחס, עזרא אסתרוק, משה ישעיה, נסים אלישר) מתוך 9; 8 צירי העדות הספרדיות (מהם תימני, גורגי ומערבי) לעומת 9 צירים של הכוללים האשכנזים; 2 בני ישיבות (אברהם ביג'אג'ו, שלמה לאניאדו); 2 מתוך 4 בעלי־מלאכה ואומנים (ש' חמדי, רפאל חיים הכהן); כל 5 הסוחרים (3 בני משפחת קוקיא — בנימין, פנחס ושלום, יעקב תאג'ר, אברהם חיים לוי). אף ספרדי לא נכלל בין 4 הצירים שייצגו את הרופאים, המורים והפקידים. הוועד הפועל של ועד העיר מנה 11 חברים, מהם 5 ספרדים (י' בר"נ מיוחס, ש' לופו, נ' אלישר, י' תאג'ר, ח"א ולירו) והנשיאות — 4 — מהם 2 ספרדים (מיוחס, כסגן יושב־הראש והרב אלישר).¹² סיכם את הקמת המוסד החדש יוסף בר"נ מיוחס, שרמז כנראה לנסיגות האיחוד בין העדות בסוף המאה ה־19 ובשנות מלחמת־העולם, בציינו את האידיאל להקמת קהילה יהודית ירושלמית אחת:

זה היום שקוינו לו מה טוב ומה נעים שבת אחים גם יחד. רעיוננו זה שהתגשם עתה לא אנו חדשנוהו. תמיד רצו אלה שגורל העדה נגע ללבם לארגן את הקהילה אך הדבר לא עלה בידם כי התנאים לא היו מוכשרים לכך [...]. חבלי לידה קשים היו אך הילד נולד ויקרא בשם: 'ועד משותף'. אין אני יודע אם מתאימה כאן שותפות. בשותפות ישנו גם הבדל, פרוד ורוצים אנו שהוועד יהיה

12 ועד העיר, ח', י"א ניסן תרע"ח/21, 24 מרץ 1918, אצ"מ — L3/58IV; אפרתי, עמ' 294; בורשטיין, עמ' 190; פרידמן, ירושלים, עמ' 47. להערכת ייצוג הקבוצות — ראה: פרידמן, המאבק, עמ' 70, 79-80; פרידמן, חברה, עמ' 38; פרידמן, ירושלים, עמ' 48-49, 65-66.

מאוחד [...] מקור להצלחת העדות, שתהיינה — מקוים אנו — לעדה אחת [...] אם נרצה אין זו אגדה אלא אגודה אחת העובדת בשלום.¹³

שבועות אחדים לאחר כינונו של ועד העיר, פנו ראשי ועד העיר האשכנזי אל ועדי עדות אחרות: ספרדים, בוכארים, גורג'ים, חלבים, מערבים, פרסים ותימנים — בהצעה לדון בהקמת ועד-גג כללי מאוחד לכל יהודי ירושלים, שינהל את המגעים עם גורמי חרץ בעניינים הנוגעים לכלל הקהילה היהודית. לדעת מנחם פרידמן, היה בכך ניסיון לקבל, אמנם באופן חלקי, את הטיעון של ההסתדרות הציונית שלפיו אין להבחין בין יהודי ליהודי על-פי מוצאו. לי נראה, שהיה זה ניסיון לקעקע את ועד העיר בעודנו באיבו, או להניח מכשולים על ראשית דרכו. מכל מקום, ראשי הספרדים דחו את הפנייה הזאת, בנימוק שהם מכירים בועד העיר ליהודי ירושלים כבא-כוח לגיטימי של הישוב הירושלמי כולו.¹⁴

הבחירות הבאות לוועד העיר נועדו להתקיים כעבור שנה. ברם הפולמוס בישוב בדבר זכות הבחירה לנשים בבחירות לאסיפת-הנבחרים נתן אותותיו גם בסדרי הבחירות לוועד הירושלמי. ועדת הבחירות הזדרזה להחליט, כי 'מבלי הכנס בשאלה אם יש זכות בחירה לנשים — אם אין — הנה בבחירות האלו לוועד-העיר לא תשתתפנה נשים'.¹⁵ החלטה זו היתה בניגוד להחלטות המועצה הארצישראלית, ולכן קבע הוועד הזמני בפסקנות, כי הבחירות לוועד העיר יתקיימו על-פי התקנות לאסיפה המייסדת, והיה אם לא יוכלו לצאת לפועל על-פיהן מסיבה כלשהי, יש לדחותן עד לאחר הבחירות לאסיפה זו. דחיית הבחירות לאסיפת-הנבחרים לשנת תר"פ (1920) לא איפשרה למעשה את פתרון השאלה, וכך נשמר הסטאטוס קוו — זכות בחירה לגברים בלבד.¹⁶

לעומת זאת, זכתה שיטת הבחירות (יחסיות או רוביות) לדיון מפורט בעדת הספרדים. לופו ומיוחס גרסו, שבחירות יחסיות יפחיתו את יצוג הספרדים בועד העיר. הם חישבו ומצאו, שעל-פי שיטה זו עשויים הספרדים לזכות ב-10-15 צירים, לעומת 30-35 צירים על-פי שיטת הבחירות הרוביות. הסיבה להעדפת השיטה הרובית נבעה מהנחה, כי הבוחרים הספרדים רובם אדישים והאפשרויות של ועד העדה לתעמולה

13 מיוחס בישיבה הראשונה של ועד העיר, ח' ניסן תרע"ח/21 מרץ 1918 — אצ"מ — L3/58IV.
 14 וע"ס, ב' אייר תרע"ח/14 אפריל 1918 — אוע"ס/פנקס 257; הופיין בוועד העיר, ט' סיון תרע"ח/20 מאי 1918 — אצ"מ — J2/4021; בר"ש [ברוך ראובן שלמה] יונגרייס אל החברים הספרדים בוועד העיר, כ"ה ניסן תרע"ח/7 אפריל 1918 — מב"צ, תיק 81 תעודה 24; וע"ס אל ועד עדת האשכנזים, ד' אייר תרע"ח/16 אפריל 1918 — אוע"ס/פנקס 120; פרידמן, חברה, עמ' 50.

15 הוועד הזמני, כ"ו ניסן תרע"ט/26 אפריל 1919 (עמ' ק-קיא בפרוטוקול אצ"מ — J1/8775).
 16 הוועד הזמני, כ"ו ניסן תרע"ט/26 אפריל 1919 — (עמ' ק-קיא בפרוטוקול) — אצ"מ — J1/8775; ועדת הבחירות לוועד העיר, ל' אדר א תרע"ט/2 מרץ 1919 — אצ"מ — J2/4014.
 על עמדת הספרדים במאבק על זכות הבחירה לנשים לאספה"נ — ראה: חיים, דיסטאציה, עמ' 40-37.

דלות, הציבור הספרדי אינו גורס בחירות יחסיות, ומוסד כמו ועד העיר — שעיקר עיסוקו בשאלות ארגוניות, עדתיות וכלכליות — הרכבו חייב לשקף את רוב הצבור. כאשר הציבור הספרדי יתעניין יותר בבחירות ובמושאי המאבק בהן יהיה אפשר לערוך בחירות יחסיות. ואילו מחייבי שיטת הבחירות היחסיות גרסו, כי מוטב שהעם יתרגל לבחור וכל קבוצה תקבל את החלק היחסי המגיע לה בייצוג. המצדדים בבחירות יחסיות גרסו, כי על-ידי תעמולה ושכנוע אפשר להביא רבים אל הקלפי, כי בבחירות רוביות יש להתפשר עם שאר העדות, ומי ערב שהבחרים מהעדות האחרות יבחרו במועמדי הספרדים, כפי שהספרדים יבחרו במועמדי העדות? נראה, שרוב הספרדים תמכו בבחירות שאינן יחסיות. קבוצת עסקנים מהסדרות שונות שדרשה קיום בחירות יחסיות, לא נמצא בה אף רב ספרדי או מנהיג ותיק אחר, הספרדי הבודד בתוכה היה משה ולירו, בא-כוחם של הצעירים הספרדים.¹⁷

הועד הזמני קיבל את שיטת הבחירות היחסיות ודרש מועד העיר לקבלה, אולם לא נענה. חברי ועד העיר תירצו את דחיית השיטה היחסית בכך, כי בירושלים שורת אדישות לעניינים ציבוריים ובעלי זכות הבחירה לא ישתתפו בהמוניהם בבחירות, ואילו התומכים בבחירות יחסיות יצביעו בנעריהם ובזקניהם ובאופן זה ישיג מיעוט בישוב יצוג מעל כוחו המספרי. לבסוף נקבעה שיטת בחירות על-פי אזורי בחירה עדתיים, כלומר כל עדה שימשה כאזור בחירה, כמו כן בוטלה זכות הבחירה של הנשים ובוטל העיקרון היחסי. מפנה זה בחיים הציבוריים בירושלים והנסיגה ממבנה פוליטי מודרני נבעו מהתחזקות היסודות השמרניים והעדתיים, שעיצבו את החיים הפוליטיים המקומיים על-פי עקרונות שנגדו את הרוח המודרנית של הישוב החדש. משבר זה לא היה מוגבל לירושלים ועבר גם על קהילות עירוניות אחרות בארץ-ישראל.

עם זאת, הספרדים ביקשו להרכיב גוש רחב ככל האפשר. הם חששו מאדישות קהל עדתם, וכדי להבטיח את בחירת מועמדיהם שאפו לכינון רשימה משותפת, רחבה ככל האפשר, של באי-כוח מקרב מפלגות, עדות וארגונים שונים. הושג הסכם להרכבת רשימה משותפת על-ידי העדות והסיעות הבאות: הספרדים, התימנים, הבוכארים, הפרסים, הגורגים, המזרחי, האזרח, בני-ברית, אחוה, בני ישראל, הצעיר הא"י, אגודת השמשים ומרכז בעלי-המלאכה.¹⁸ בהסכם בין מרכיבי הרשימה נקבעה חלוקה מראש של מכסת הצירים לכל קבוצה וקבוצה. הורכבה רשימה מוסכמת של 70 מועמדים,

17 וע"ס, כ"ב אדר ב, ו' אייר תרע"ט/24 מרץ, 6 מאי 1919 — אוע"ס/פנקס 257; 'קריאה ליהודי ירושלים' מאת א"מ בורוכוב, תענית אסתר תרע"ט — ראה: אע"י; בורוכוב ואחרים אל ועד העיר, י"א אייר תרע"ט/11 מאי 1919 — ראה: אצ"מ — J2/3050.

18 הוועד הפועל של ועד העיר, ט', י"ג אדר א תרע"ט/9, 13 פברואר 1919 — שם — J2/4021; ועדת הוועד העיר, י"ג י"ד אדר א תרע"ט/13, 14 פברואר 1919 — שם — J2/4014; וע"ס, י"ח אדר ב תרע"ט/20 מרץ 1919 — אוע"ס/פנקס 98; ו' אייר תרע"ט/6 מאי 1919 — אוע"ס/פנקס 257; מיוחס בוועד הזמני, י"ב סיון תרע"ט/10 יוני 1919 (עמ' 80 בפרוטוקול) אצ"מ — J1/8778; ס"ל/1564; גיל-הר, עמ' 254-255, 262-263; השווה: פרידמן, ירושלים, עמ' 143.

מהם 38 אשכנזים ו־32 ספרדים ומזרחים, על־פי סדר א"ב של השמות הפרטיים של המועמדים.

הבחירות לוועד העיר התקיימו ב"ד-ט"ו אייר תרע"ט / 14-15 מאי 1919 והצביעו בהן 2,538 מתוך 4,000 בעלי זכות בחירה, בהם 1,677 מצביעים ספרדים ו־861 אשכנזים. דהיינו מספר הספרדים שהצביעו היה כמעט כפול ממספר האשכנזים, ואילו היה הייצוג מבטא את יחסי־הכוחות העדתיים בין המצביעים היו הספרדים זוכים לרוב מוחלט בוועד העיר. למעשה נבחרו 32 ספרדים מכלל 70 החברים בוועד העיר. אחד מסגני יושב־הראש (מיוחס) והגזבר (לופו) היו ספרדים. הקלפיות דלהלן היו על טהרת הספרדים: שכונות הפרסים, אבן ישראל, כפר השילוח, שער שכם ורחובות. רוב קולות של ספרדים נמצא בקלפיות הבאות: רבן־יוחנן בן זכאי, רחוב חב"ד, ימין משה, נחלת שבעה, מחנה יהודה וכרם, אוהל משה, זכרון טוביה, בית־החולים רוטשילד, בית יעקב, כנסת, זכרון משה ובית ישראל.¹⁹

ג. חלקם של הספרדים ברבנות הירושלמית

לפחות עד קיץ תר"ף (1920), לא היתה עדת הספרדים פעילה בשאלת הרבנות המקומית. עד הקמת הרבנות הראשית הארצית, באדר א תרפ"א / פברואר 1921, פעלו בירושלים שני גופים רבניים: האחד — ועד הרבנים בירושלם מאוחד מגדולי הרבנים, הבר"צ ומו"צ למקהלות אשכנזים וספרדים בתוככי ירושלם תובכ"א' (להלן: ועד הרבנים); השני — 'משרד הרבנות לעדת ישראל בעיה"ק ירושלם ת"ר' (להלן: משרד הרבנות).²⁰

המוסד הראשון נוסד בכינוס ראשי בתי־הדין של הספרדים ושל האשכנזים

19 הפרוטוקול של פתיחת הקלפי לבחירות ועד העיר, בל"ג בעמר תרע"ט / 18 מאי 1919 — אצ"מ J2/4005; פרוטוקול אסיפת הבחירות לוועד העיר, כ"א אייר תרע"ט / 21 מאי 1919 — אצ"מ — J2/4014; א"י שירמן אל ועד הצירים, כ"ג חשון תר"פ / 16 נובמבר 1919 — אצ"מ — J1/191; אוסקוטסקי, עמ' 55; גאון, א, עמ' 154; גיל־הר, עמ' 263; פרידמן, חברה, עמ' 83. על־פי שירמן, היו 9 ספרדים מכלל 23 חברי הוועד הפועל של ועד העיר ובוועד הכללי 21 מכלל 55. ברשימה של אוסקוטסקי נמנים 31 ספרדים מכלל 79 חברים — ראה: אוסקוטסקי, עמ' 55. גאון כתב בטעות, כי מיוחס שימש נשיא הוועד במשך 12 שנה — ראה: גאון, ב, עמ' 397. על הפולמוס בעניין הבחירות, חוקיותן ותקנותיהן, ראה הוועד הזמני, י"ב, י"ג סיון תרע"ט / 10, 11 יוני 1919 — אצ"מ — J1/8778.

20 לא עלה בידי לגלות אף פרוטוקול של ישיבת חברי וע"ס לקראת הקמת הגופים הרבניים, למעט ישיבה מיום ט"ז באב תרע"ח / 25 יולי 1918 — אוע"ס/פנקס 257. על התארגנותם הפנימית של הספרדים לאחר הכיבוש הבריטי — ראה: חיים, דיסרטאציה, עמ' 168 ואילך. הרקע ליסוד ועד הרבנים ולתולדותיו — ראה: אפרתי, עמ' 262-260; דביר, עמ' 24-22, 29-17; מורגנשטרן, עמ' 23-18; פרוש, עמ' 219-214; פרידמן, חברה, עמ' 56-67; פרידמן, רבנות, עמ' 110-113. על האירגון מצד האשכנזים — ראה: פרידמן, דיסרטאציה, עמ' 36-38; קצנלבוניגן. המשא ומתן להקמת משרד הרבנות ולתולדותיו — ראה: אפרתי, עמ' 262-264; פרידמן, ירושלם, עמ' 116-126; פרידמן, רבנות, עמ' 113-116.

(חסידים ופרושים), שהתקיים בירושלים בכ' ניסן תרע"ח / 2 אפריל 1918. הרכבו וחלוקת התפקידים בין חבריו מלמדים, שהשליטה בו היתה בידי האשכנזים, אף שבחלק ממוסדותיו היה יצוג שווה לספרדים ולאשכנזים. 8 ספרדים בלבד נמצאו בין חברי הועד, לעומת 13 אשכנזים. הנשיא היה זקן הרבנים האשכנזים הרב יצחק ירוחם דיסקין, גם הגזבר ומזכיר הכבוד היו אשכנזים. סגן-הנשיא היה ספרדי, הרב חיים משה אלישר (חמ"א). יצוג שווה של ספרדים ואשכנזים היה בועד הפועל (3 מכל עדה וועד 2 יושבי-ראש, אשכנזי וספרדי) וכן בועדות (כמו הועד למשמרת הקודש, לחיזוק הצניעות בעיר) ובשיבוץ מרצים בכינוסים ובמפגשים שונים. בין החברים של בד"צ ספרדים של ועד הרבנים נכללו 2 רבנים מעדת המערבים (שמעון אשריקי ויוסף כהן מערבי) ובשלהי כהונתו צורף אליהם גם הרב שלום אלשיך, נציג עדת התימנים.²¹ לעדות מזרחיות אחרות (הבוכארים, הגורגיים ועדות אחרות) לא היה יצוג בועד הרבנים. לדעת א' מורגנשטרן, שחקר את הרבנות הראשית בשנים הראשונות ליסודה, הסיבות לרוב האשכנזי היו אלה: (א) הובא בחשבון קיומן של שלוש עדות, שתיים אשכנזיות (פרושים וחסידים) לעומת עדה ספרדית אחת; (ב) הרעיון להפוך את ועד הרבנים למוסד עולמי, ולאשכנזים יש רוב ביהדות העולם; (ג) השאיפה לקשור את ועד הרבנים לתנועה הציונית, שהנהגתה היתה מיוצאי רוסיה ואשכנז.²²

ועד הרבנים התקיים כחודשיים בלבד. התפוררותו באה מחמת מתח ששרר בין הרבנים האשכנזים לבין עצמם, בעיקר בשאלת היחס אל הציונות וסירוב ועד הסיוע לממן את פעולות ועד הרבנים. היחס השלילי לציונות והתנגדות לכל שיתוף-פעולה עם ועד העיר מצד נשיא ועד הרבנים הרב דיסקין וחבר הועד הרב זוננפלד גרמו להתרחקות הספרדים מן ועד הרבנים ולהפניית מרצם לפעולה במסגרת ועד העיר.²³ להצלחה גדולה יותר זכה משרד הרבנות, שהוקם בט' בטבת תרע"ט / 12 דצמבר 1918, ביזמת ועד הצירים בראשות חיים וייצמן ובשיתוף עם ועד העיר. הקמת משרד הרבנות נועדה להביא לשילוב חלקים מן הישוב הישן והחוגים הדתיים בחיי הישוב החדש, ובעיקר להניע חלק מקבוצות אלה לתת לגיטימציה לציונות. בחזרה להקמת משרד הרבנות נאמר, שבו 'מאורגנים ומאוחדים הרבנים [...] של כל עדת ישראל בעיה"ק' וכי בימי הרת-עולם אלה מצאה לה פתרונה גם השאלה הגדולה של אחוד וסדור הרבנות שזה כמה שנים חסרונו היה מרגש כ"כ [כל כך] בירושלים.²⁴ הרבנים

21 הרבנים חמ"א ופרנק אל חברי ועד העיר, י"ב תמוז תרע"ח/22 יוני 1918 — אוסף גאון/59; מב"צ, תיק 81 תעודה 27; גאון, א, עמ' 155, הע' 1; דביר, עמ' 17-19, 22-24; מורגנשטרן, עמ' 20-19; פרוש, עמ' 214; פרידמן, חברה, עמ' 56; חדשות, י"ג אייר תרע"ח/25 אפריל 1918. ר' שמעון אשריקי (תר"ן-תר"ץ) היה שד"ר וחבר ביה"ד הספרדי. ר' שלום אלשיך היה מראשי עדת התימנים בירושלים.

22 ראה: מורגנשטרן, עמ' 19-20. על אבחנות אלו אפשר להשיג מכמה צדדים. על (א): גם הספרדים התפעלו לעדות נפרדות (המערבים, התימנים ועוד). על (ג) מדובר כאן בציבור חרדי קיצוני — וראה להלן יחסו לציונות.

23 ראה: מורגנשטרן, עמ' 22.

24 מתוך חזון בדבר הקמת משרד הרבנות, בחתימת וובר ופאניז'יל, ש"א כסלו תרע"ט — אוסף

הספרדים השתתפו במשא ומתן שניהל חיים וייצמן על הקמת המשרד, שלא על-פי הדגם המקובל בקהילות ישראל, שבראש הקהילה עומד רב שנחשב כמרא דאתרא. הספרדים הסכימו עם וייצמן, שלא נמצא בירושלים רב בעל סמכות עליונה משכמו ומעלה, שיהיה מקובל על רוב הישוב היהודי. אמר על כך יוסף בר"ג מיוחס:

נחץ אותו האדם שיצא ויבא לפנינו, אישיות שלפניה יתבטלו כל הכחות, אישיות שבה יצטרפו תכונות כל האלמנטים, אפילו אם אינו מצטיין בידיעותיו הדתיות [...] אבל שיהיה בו אותו הכח המאחד, הכח שהכל יתבטל לפניו וזה מה שנחוצו, ואיש כזה רבותי אין בירושלים.

ובאשר לספרדים הוסיף:

אין בין הספרדים אותה האישיות שתעמוד בראש, אם הוא ראוי לפי גילו, או אינו ראוי מפני אישיותו, ואם ראוי מצד אישיותו, או אינו ראוי לפי גילו, זהו סבך שקשה להסתלק ממנו.²⁵

לכן העדיפו ראשי הספרדים לחזק את ועד עדתם ואת ועד העיר וראו בעיתוי הטיפול בשאלת הרבנות הוספת שמן למדורה. נראה שעמדה זו לא היתה זהה לעמדת הרוב בוועד העיר. הם קיבלו את ההחלטות בדבר הקמת משרד הרבנות ונרתמו לעגלת המשא-ומתן על נושא זה. הם השתתפו באסיפה מיוחדת, שזימן הוועד של ועד העיר על דבר יסוד משרד רבני עליון יחד עם עדות מזרחיות אחרות: תימנים, בוכארים ומערבים. לא השתתפו נציגי עדת הגורג'ים.²⁶

הבעיה, נציג איזו עדת יהיה נשיא משרד הרבנות? נפתרה בצורה שהיוותה ציון דרך לבאות — שני נשיאים: ספרדי ואשכנזי. נוסף להם נבחרו 3 רבנים מכל צד. הרבנים הספרדים שנבחרו היו: חיים משה אלישר (נשיא), דוד פאפו, אליהו משה פאנז'יל (שהיו חברי ועד הרבנים המאוחד) ובנימין אלקוצר. הרב נסים דאנון לא נכלל במשרד, אף שבשלב מסוים הציעו השלטונות הבריטיים את הצטרפותו, כתנאי להכרתם במוסד החדש, אולם חלק מחברי ועד העיר התנגדו לצירופו. הרבנים האשכנזים שנבחרו היו: פישל ברנשטיין, צבי פסח פראנק, יונה ראם וליפמאן שוהבקס. נקבעו כי שני נשיאים, ספרדי ואשכנזי, זקני הדיינים מכל צד, ישמשו לסירוגין במשך תקופה מסוימת.

25 באן 59. קטעים ממנו — ראה: גאון, א, עמ' 155. ראה גם להלן: הערה 27.
 25 דברי מיוחס בווע"ס, ט"ז אב תרע"ח/25 יולי 1918 — ראה: אווע"ס/פנקס 257. דעת הרבנים הספרדים — ראה: הוועד הפועל של ועד העיר, י"ז אב תרע"ח/26 יולי 1918 — אצ"מ — J2/4005; וייצמן בישיבת הוועד הפועל של ועד העיר, י"ח אלול תרע"ח/26 אוגוסט 1918 — אצ"מ — שם; פרוש, עמ' 217; פרידמן, רבנות, עמ' 113-114; סבא, ירושלים, כ"א תשרי תרע"ט/27 ספטמבר 1918.
 26 הוועד הפועל של ועד העיר, ל' אב תרע"ח, כ"א תשרי תרע"ט/8 אוגוסט 27 ספטמבר 1918 — ראה: אצ"מ — J2/4005.

האשכנזים הסכימו, שבשנה הראשונה לכהונת המשרד (תרע"ט) — יכהן הרב אלישר כנשיא המוסד. כן נתמנו שני מזכירים, אשכנזי וספרדי.²⁷

בישיבה הראשונה של משרד הרבנות עמד הרב ח"מ אלישר על תעודת המוסד וציין את נחיצותו כמוסד דתי עליון בירושלים, ואת התועלת הגדולה אשר תצמח ממנו. כן הציע, שמשרד הרבנות יהיה בית-דין גבוה לערעורים על החלטות בתי-הדין של שאר ערי ארץ-ישראל ומושבותיה, למעט בתי-הדין הקיימים משכבר.²⁸

ד. סיכום

במהלך תקופת השלטון הבריטי חל פיחות מתמיד בכוחם הפוליטי של הארגונים העדתיים, לרבות ארגוני הספרדים, תוך מאבק מתמיד על ייצוגם במערכת המדינית של הישוב ועל קבלת דרישותיהם. עם זאת, בשנותיה הראשונות של תקופה זו שמרו הספרדים על ייצוג יחסי ניכר במוסדות הישוב החדשים שהזכרנו לעיל. יוצא מן הכלל היה הועד הזמני ליהודי ארץ-ישראל, שבמוסדותיו נמצאו ספרדים מעטים. דרכם הפוליטית-ציבורית של הספרדים בעידן זה של תמורות היתה בה סתירה: מצד אחד הם לא התנכרו לתנועת התחייה וביקשו להשתלב במוסדות החדשים של הישוב; מצד אחר הם פעלו להתארגנות ייחודית משלהם, וקודם כל לשימור ארגונם המסורתי — ועד עדת הספרדים בירושלים, שסימל עדה מפוארת עם ארגון קהילתי בן מאות שנים. הצטרפות הספרדים כיחידים אל מפלגות הפועלים והסקטור האזרחי ופעילותם בהם ובמסגרתם במוסדות הישוב היא תופעה שהלכה והתחזקה רק לאחר כינון אסיפת הנבחרים הראשונה.²⁹

- 27 אצ"מ — L3/275. החוזר הנוכח בדבר הקמת משרד הרבנות — אוסף גאון 59; אוסקוטסקי, 56; אפרתי, עמ' 264; גאון, א, עמ' 155; חיים, דיסרטאציה, עמ' 177; מורנגשטרן, עמ' 25, 28; פרידמן, דיסרטאציה, עמ' 50; פרידמן, חברה, עמ' 78; פרידמן, ירושלים, עמ' 128; שזורי, עמ' 86-87. ר' נסים דאגון (תרל"ד-תר"ץ) היה מ"מ החכם באשי בירושלים בשנות מלחמת-העולם הראשונה עד כינון הרבנות הראשית בארץ-ישראל.
- 28 על-פי: אפרתי, עמ' 263; מורנגשטרן, עמ' 27, המצטטים מתוך פרוטוקול הישיבות של משרד הרבנות הנמצא בארכיון היכל שלמה. (לצער, אנשי היכל שלמה לא איפשרו לי לעיין בהם.) וכן ראה: פרידמן, דיסרטאציה, עמ' 50. על חלקם של הספרדים בכינון הרבנות הראשית הארצית שבאה במקום משרד הרבנות — ראה: חיים, דיסרטאציה, עמ' 44-48; חיים, הספרדים, עמ' 102-107.
- 29 על יחס הארגונים הספרדים להקמת אסיפת הנבחרים הראשונה ופעילותם במסגרתה — ראה: חיים, הספרדים, עמ' 83-102.

- תמוז, כ"ט אלול תרע"ח, כ"א תשרי תרע"ט/24 מאי, 14, 21 יוני, 6, 27
ספטמבר 1918.
- — סבא, סקירה
— — 'מניסן ועד תשרי — סקירה על ועד העיר היהודי ירושלים, חדשות
מהארץ הקדושה, ב' טבת תרע"ט/6 דצמבר 1918.
- ס"ל
פרוש
פרידמן, דיסרטאציה
בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים.
מ"מ פרוש, בתוך החומות, ירושלים תש"ח.
- פרידמן, דיסרטאציה
מ' פרידמן, 'היישוב הישן האשכנזי בתקופת המנדט הבריטי', חיבור לקבלת
תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1973.
- פרידמן, המאבק
— — 'המאבק על הקהילה היהודית בירושלים לאתר הכיבוש הבריטי,
האומה, כט (טבת תש"ל/ינואר 1970), עמ' 68-81.
- פרידמן, חברה
— — חברה ודת — האורטודוכסיה הלא-ציונית בארץ-ישראל
תרע"ח-תרצ"ז/1918-1936, ירושלים תשל"ח.
- פרידמן, ירושלים
— — 'המאבק הפוליטי והחברתי בירושלים מערב מלחמת העולם הראשונה
עד תר"פ', עבודת גמר לקבלת תואר מ"א, האוניברסיטה העברית בירושלים,
תשכ"ז.
- פרידמן, רבנות
— — 'המאבק על דמות הישיבות והרבנות בירושלים בשנה הראשונה של
הכיבוש הבריטי, הציונות, ב, תל-אביב תשל"א.
- קצנלבוגן
עדות רפאל קצנלבוגן, במדור לתיעוד בעל-פה, המכון ליהדות זמננו,
האוניברסיטה העברית בירושלים.
- רובינשטיין
א' רובינשטיין, 'מיישוב למדינה, מוסדות ומפלגות', היישוב כימי הבית
הלאומי, ירושלים 1976, עמ' 131-284.
- ר' בנימין
ר' בנימין, 'על תפקיד הספרדים באספת הנבחרים, דאר היום, ט"ז אייר
תר"פ/4 מאי 1920.
- שזורי
ש"א שזורי, 'פרקים מימיה הראשונים של הרבנות הראשית', הרבנות הראשית
לישראל עם בחירת המועצה הששית — פרקים בתולדותיה, מהדורה מורחבת.
ירושלים תשל"ג, עמ' 86-96.
- שפירא
י' שפירא, ירושלים מתוך לחומה — תולדה והווי, ירושלים תש"ח.